

Kunsten å lage spørrelistor

Vi har laget en liten manual til bruk for deg som skal lage egne spørrelistor. Den tar sikte på å hjelpe deg til å skaffe dokumentasjon av fenomenar og kulturelle prosessar. Den har ikke sosiologiske spørrelistor som mønster, med sitt krav om statistisk representasjon etter alder, kjønn, geografi og sosial/økonomisk bakgrunn. Utgangspunktet vårt er retningslinjer som vi bruker når vi lager spørrelistor i NEG.

HVA ER DET JEG VIL VITE?

Det første spørsmålet er: Hva er det jeg vil vite noe om? Konkretiser for deg selv hva det er du vil vite mer om.

For å kunne stille spørsmål som er relevante for det behovet som skal dekkas, er det viktig å skaffe seg gode kunnskaper om temaet. Avhengig av hva temaet er og hva undersøkelsen skal brukes til, kan du lese:

- faglitteratur
- generell samtidsdokumentasjon
- spesialblad
- ukeblad
- internett

Alle typer kilder kan åpne for perspektiver til undersøkelsen og er viktige for:

- å engasjere andre for temaet og undersøkelsen. Det er viktig å ha noen samtalepartnere underveis
- presentasjon av temaet når man skal verve informanter
- presentasjon av temaet i lokalavis eller andre fora for formidling
- utarbeidelsen av spørrelisten

For å dokumentere i ettertid det som er gjort i forbindelse med undersøkelsen, er det lurt å arkivere opplysninger om det som er lest og hvor/hvordan du har informert om undersøkelsen.

FORMÅLET MED DOKUMENTASJONEN

I nær tilknytning til spørsmålet hva er det jeg vil vite, er det viktig å ha for øye hva innsamlingen av informasjon skal brukes til. Juster spørsmålene etter dette.

- Skal den være en del av en bred lokalhistorisk dokumentasjon som dekker mest mulig av både fortid og nåtid, en bevaring av kunnskap som er viktig for stedets historie?
- Skal dokumentasjonen formidles skriftlig, kanskje i en artikkel knyttet til gjenstander som allerede finnes i samlingen?
- Skal dokumentasjonen inngå i et forskningsprosjekt eller i en bok? Da må spørsmålene vinkles ut fra det eller de perspektivene man har tenkt seg.
- Skal dokumentasjonen være til en utstilling? Da har du kanskje allerede i utgangspunktet en idé om hvordan utstillingen skal vinkles. Svarene kan imidlertid gi deg ideer om andre perspektiver.
- Skal informasjonen brukes både til utstilling og til en utstillingskatalog? Spørrelisten må da kanskje vinkles noe bredere enn om informasjonen bare skal komme fram i selve utstillingen.

For hvert tema må du også tenke gjennom om:

- du vil ha en dokumentasjon på bred basis for å få fram forskjellige perspektiver over tid slik at du får med variasjoner og prosesser i forbindelse med temaet og der du vil legge vekt på både gjenstander, prosesser og sosiale relasjoner
- du vil ha en dokumentasjon på smalt grunnlag med et enkelt perspektiv, eventuelt innenfor et smalt tidsperspektiv med vekt bare på ting, bare på prosesser eller bare på sosiale relasjoner
- du vil ha en objektiv dokumentasjon med vekten på faktaopplysninger
- du vil ha en subjektiv dokumentasjon der hovedvekten blir lagt på det informanten har av erfaringer og meninger. Til en subjektiv dokumentasjon vil fortellinger være viktig. Fortellinger gir farge til temaet, men de formidler ofte også holdninger og stillingtagen. Dette kan være et pluss til dokumentasjonen og åpne for interessante og viktige perspektiver som du kanskje ikke har forutsett
- du vil ha en kombinasjon av objektiv og subjektiv dokumentasjon

PRAKTISK OM SPØRSMÅLENE

- Tenk igjennom og skriv ned det du er ute etter å få vite om det valgte temaet. Med en eller flere samtalepartnere kan du lage en idédugnad der du/dere skriver ned spørsmål uten tanke på at de skal stå i noen slags orden. Det anbefales å drøfte temaet med andre slik at en også får med spørsmål som du ikke har tenkt på selv.
- I første fase er det viktig å ta med mange spørsmål. Ettersom spørrelisten tar form, ser du kanskje at noen spørsmål må tas ut.
- Ta hensyn til etiske retningslinjer og vurder nøye hva man kan spørre om og hva ikke. I et lokalmiljø der opplysningene skal brukes eller lagres i et lokalt museum, må man være ekstra varsom fordi det er så lett å kjenne personer igjen.
- Når du har en liste med spørsmål, er det tid for å grovsortere dem. Gruppér spørsmål som hører sammen, gjerne med en overskrift og en kort ingress som forteller hva du er ute etter akkurat her. Vær tydelig!
- Etter en grovsortering kommer turen til en finsortering innen hver gruppe. Den kan for eksempel gå fra det generelle til det spesielle. Prøv å få til en logisk struktur slik at det ene spørsmålet føyer seg naturlig inn mot det neste.
- Med spørsmålene på plass, er det tid for å vurdere spørrelisten som helhet. Har den fått en god struktur?
- Se nærmere på hvordan de enkelte avsnitt står i forhold til den overordnede målsetningen for undersøkelsen.
- Hvor stor er spørrelisten blitt? Terskelen for hvor lang en spørreliste kan være er ganske lav når man ikke har et fast medarbeidernet. Én eller to A4 sider kan være nok for den uøvde.
- Ber du informantene om for mye? Gjør det klart at det er lov å svare kort, fordi et kort svar er bedre enn ikke noe svar. I noen tilfeller kan et nei-svar også være viktig. For eksempel kan svar som "dette kjenner jeg ikke til", eller "det har jeg aldri opplevd" si noe om utbredelse av et fenomen.
- Hvor lange er spørsmålene? Hvor mange? Hvordan er de gruppert?
- Er det to eller flere spørsmål som handler om det samme? Det hender at en plasserer nesten likelydende spørsmål i forskjellige grupper. Luk ut det ene.

- Spør gjerne etter faktaopplysninger dersom det passer best i forhold til hva du er ute etter. Svarene får en noe annen karakter med faktaspørsmål enn når man spør etter egne erfaringer og holdninger. Spørrelisten kan gjerne inneholde en blanding av faktaspørsmål og andre, det avhenger helt av hva målsetningen for undersøkelsen er.
- Spør etter fortellinger dersom temaet eller det enkelte spørsmålet passer til det. Fortellinger konkretiserer holdninger.
- Spør etter bilder og gjør det klart om du vil ha dem til låns, til kopiering eller som gave. Be om fylldige opplysninger om bildene, om fotografen, om personer og kontekst, og om mulig om avbildete personer har gitt sitt samtykke til at bildet blir arkivert for fremtidig bruk. Pass på retningslinjene til bruk av bilder i en samtidsdokumentasjon (se Trond Bjorlis artikkel). Bilder som lånes, må merkes med navn og adresse slik at eieren kan få dem igjen.
- Spør etter gjenstander og gjør det klart om du vil ha dem til låns, til avfotografering eller som gave. Be om fylldige opplysninger om gjenstanden, hvem som har eid den og hvordan den er blitt brukt. Gjenstander som lånes, må merkes med navn og adresse slik at eieren kan få dem igjen.
- Om du vil ha mulighet til å intervju enkelte medarbeidere etterpå, kan du be om tillatelse til dette i spørrelisten.

PRAKTISK OM SPRÅKET

- Det kan virke positivt å avpasse språkformen etter informantgruppen, til nynorsk i et område der mange snakker og skriver nynorsk, radikalt bokmål eller konservativt riksmål der det passer.
- Gjør imidlertid informantene oppmerksom på at de kan bruke hvilken som helst språkform, og at ortografi og den slags ikke spiller noen rolle. Folk er ofte redd for at de ikke skriver riktig.
- Formuler tydelige spørsmål slik at informanten forstår hva man er ute etter. Å skjule hva det er man egentlig vil vite av redsel for å stille ledende spørsmål, fører lett til at man får uforståelige eller intetsigende svar.
- Hvert spørsmål skal inneholde bare én mening. Hvis man vil ha svar på to sider av samme sak, bør man formulere to spørsmål. Et spørsmål som "Hvordan stiller du deg til haikere og hva gjør du når du ser at en bilist har fått problemer og trenger hjelp?" bør deles opp slik:

”Hvordan stiller du deg til haikere?” og ”Hva gjør du når du ser en bilist har fått problemer og trenger hjelp?”

INGRESSEN

- Før du gjør spørrelisten helt ferdig, bør du lage en ingress. Selv om du har informert muntlig, bør du skrive i ingressen hva spørrelisten skal brukes til, hvordan personopplysningene skal behandles og hvordan svarene skal oppbevares. Dette er viktig ikke bare for informantene som skal gi sitt samtykke til at svaret de gir blir brukt og lagret forsvarelig, men også for en eventuelt senere bruk av materialet.
- Informantene kan i ingressen få informasjon om at de ikke skal oppgi navn på andre personer (som ikke har gitt sitt samtykke til å være med i undersøkelsen, heller ikke indirekte).
- Ut fra hva materialet skal brukes til, bør det gis anledning til at informantene kan velge å være anonyme eller reservere seg på annen måte.
- Spørrelisten plasseres i en tematisk sammenheng som kan gi informanten holdepunkter for tanken når listen skal besvares.
- Gi informantene en oppfordring om å lese gjennom hele spørrelisten først slik at de har oversikt over hva den dreier seg om.

ETTERSKRIFT

- La gjerne informanten få mulighet til å kommentere spørrelisten, til å gi tilleggsinformasjoner eller kritikk. I slike kommentarer kommer det ofte interessante perspektiver fram.

PILOTUNDERSØKELSE

Før du gjør spørrelisten klar til utsendelse, er det lurt å prøve den på noen for å se om den fungerer etter hensikten og om spørsmålene er formulert forståelig og klart.

HVEM KAN SPØRRES?

Så langt om det praktiske arbeidet med å lage en spørreliste. Men det er også en rekke andre faktorer som det er viktig å ta rede på og tenke over. Ett av dem er hvem som kan spørres. Den som ikke har et fast medarbeidernett å henvende seg til, slik NEG har, må tenke gjennom hvem det går an å spørre. Kanskje fins det en lokalhistorisk forening å samarbeide med, eller museets venneforening? Du kan kanskje ta kontakt med det lokale biblioteket og

be om å få sette opp et oppslag. En annonse i avisen er en annen mulighet. Dersom undersøkelsen gjelder barn og unge, må du henvende deg til skolens ledelse og ellers forholde deg til reglene om informert samtykke som det står om i neste avsnitt.

Når man har et spesielt tema man gjerne vil dokumentere, har man også en idé om hvem man kan spørre, eller hvem som egner seg til å være medarbeider. Det er selvsagt viktig at målgruppe og tema passer sammen. Det nytter lite å sende ut spørrelister til voksne og eldre om hva ungdommen venter seg av fremtiden. Er du så heldig at du har et fast medarbeidernett, må temaene avpasses til hva medarbeiderne/informantene kan tenkes å vite noe om.

En hvilken som helst gruppe kan likevel fortelle om sine holdninger og si sin mening om et tema. En spørreliste om bruk av IT ble for eksempel sendt ut av NEG til både yngre og eldre, av både brukere og ikke-brukere. Resultatet var at svarene ga mange innfallsvinkler og holdninger til moderne informasjonsteknologi.

HVA KAN MAN (IKKE) SPØRRE OM: LOV OM BEHANDLING AV PERSONOPPLYSNINGER

Hvis et museum ønsker å sende ut en spørreliste til et visst antall personer der man ber om opplysninger om et spesielt tema, faller prosjektet inn under Lov om behandling av personopplysninger som trådte i kraft 1.1.2001, og vil som hovedregel være konsesjonspliktig eller meldepliktig til Datatilsynet (www.datatilsynet.no). Nesten uansett tema vil et svar på en spørreliste inneholde personopplysninger, dvs. opplysninger og vurderinger som kan knyttes til en enkelt person. Alle innsamlingsprosjekter med personopplysninger skal meldes til Datatilsynet. Skal opplysningene legges på data, må man ha konsesjon fra Datatilsynet. Ta kontakt og forhør deg når du har et prosjekt du gjerne vil gå i gang med!

Når man skal ut og spørre andre mennesker om å bidra med sine kunnskaper og erfaringer, må de få informasjon om hva undersøkelsen skal brukes til, hvem som utfører den og hvordan opplysningene skal brukes og hvordan de skal tas hånd om. Den som svarer på spørrelisten må ha gitt sitt samtykke til alle disse leddene. Det går under betegnelsen informert samtykke. Det sikreste er å få et skriftlig samtykke slik at det ikke oppstår usikkerhet og problemer etter at undersøkelsen er ferdig. En slik samtykkeerklæring kan følge svaret på spørrelisten. Informasjonen skal også inneholde opplysning om at det er helt frivillig å gi fra seg opplysninger og at det går an å trekke seg fra undersøkelsen underveis.

Hovedregelen er at barn som er fylt 15 år kan gi sitt samtykke til å være med i en undersøkelse og bruk av informasjon med personopplysninger. Sensitive personopplysninger (se nedenfor) skal bare innhentes med foreldrenes samtykke. Barn under 15 år må ha foresattes samtykke for å kunne svare på en spørreliste. For avveininger og unntak, se Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, jus og teologi pkt. 9 (www.etikkom.no).

Går undersøkelsen for eksempel gjennom skolen, må skolen ha gitt sin tillatelse. I slike tilfeller skal også foresatte informeres og gi sitt samtykke.

Til tross for at NEG har en fast stab av medarbeidere som svarer på spørrelistene og som er informert om at svarene blir arkivert og er til bruk for forskning, får hver spørreliste en ramme med følgende tekst: Den som besvarer listen er innforstått med at svaret blir arkivert (anonymt) og blir brukt av forskere i dag og i fremtiden. Den som svarer kan til enhver tid be om å få svaret i retur eller makulert. En lignende formulering kan være smart å ha med fordi den forteller medarbeideren/informanten både om hvordan svaret kan bli brukt og hvilke rettigheter den enkelte skribent har.

All videre behandling, dvs. bruk av opplysninger fra og om personer som er samlet inn for eksempel gjennom spørrelister, er, når det gjelder forskning, i utgangspunktet meldepliktig til Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD). Hvordan NSD stiller seg til en museumsutstilling eller -katalog der tekst hentes fra spørrelistesvar, er usikkert. Men det sikreste er å ta kontakt (www.nsd.uib.no; nsd@uib.no) og be om en orientering om hvordan man skal forholde seg med et innsamlet materiale.

I Lov om behandling av personopplysninger §9 listes det opp hvilke områder som regnes som sensitive og som man derfor må være svært varsom med å be om opplysning om:

- etnisk bakgrunn, eller politisk, filosofisk eller religiøs oppfatning
- at en person har vært mistenkt, siktet, tiltalt eller dømt for en straffbar handling
- helseforhold
- seksuelle forhold
- medlemskap i fagforeninger

For å kunne innhente opplysninger om sensitive forhold, må man ha konsesjon fra Datatilsynet. Det må også utvises forsiktighet dersom man vil stille spørsmål om ett av disse forholdene som del av en større undersøkelse. En kan tenke seg at et museum vil dokumentere arbeidslivet eller en bedrift i lokalmiljøet og at det derfor faller naturlig å spørre om medlemskap i fagforeninger. Det er da nødvendig å spørre seg om det er nødvendig for undersøkelsen. Men igjen, forhør deg i Datatilsynet i god tid før undersøkelsen om hvilke regler som gjelder for meldeplikt versus konsesjon.

NEG har i de siste årene sendt ut spørrelister både om helseforhold og om seksuelle forhold. I det første tilfellet gjelder det spørreliste nr. 186 (2000) Alternativ medisin og behandling og spørreliste nr. 199 (2003) Når sykdom rammer: møter med helsevesenet. I det andre tilfellet gjelder det spørreliste nr. 198 (2003) Synet på intimitet og seksualitet mellom personer av samme kjønn. Som stiftelse¹ og med et fast nett av medarbeidere som svarer på spørrelister, har NEG hatt relativ stor frihet. Medarbeiderne er også "flinke" til å være nøytrale i svarene sine. Svarene på disse listene, og alle etter spørreliste 177 (1998) Vennskap blir arkivert uten personnavn.

Opplysninger om sivilstand og om økonomiske forhold regnes ikke som sensitive opplysninger. Det er likevel grunn til å vurdere om man har bruk for slike opplysninger. Til hvilke temaer trenger man for eksempel å vite om den som svarer er ugift, gift, skilt eller enke/-mann? For å kartlegge folks forhold til restaurering av gamle hus, trenger du kanskje ikke opplysninger om sivilstand, med mindre du er ute etter å sortere opplysningene om restaurering etter om den som svarer er gift eller ugift.

Museer har en viss interesse av gjenstander og den sosiale konteksten rundt dem. Her er det viktig å være varsom. I forbindelse med enkelte spørrelistene har NEG måttet tenke gjennom hvordan man kan spørre om hva folk har av verdigjenstander. Spørsmål om hva folk eier og bruker av sølvtøy som to etnologer ville undersøke og skrive om, ble av NEG "bakt inn i" en spørreliste om borddekkning. I tillegg ble akkurat disse spørsmålene innledet med en egen ingress, der de som svarte ble minnet om både sine rettigheter og NEG's forpliktelser. Anonymisering av det arkiverte materialet er en mulig løsning, men på små steder er det likevel vanskelig å skjule helt hvem som har svart. Kanskje er det slik at noen spørsmål ikke kan stilles, selv om de ikke berører sensitive forhold?

Hva så om den som svarer gir sensitive opplysninger som det ikke er bedt om? NEG sladder slike opplysninger, men kan også velge å klausulere hele svaret. Gjennom sin erfaring med lesing og behandling av svar fra medarbeiderne, hender det at NEG ser konsekvenser som medarbeiderne selv ikke ser.

Hensynet til 3. person er svært viktig. 3. person er personer som blir omtalt i svarene og som ikke har kunnet gi sitt informerte samtykke. Lov om behandling av personopplysninger nevner ikke 3. person spesielt, men i Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi som gis ut av Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) (revidert utgave i 2006) tas hensynet til tredjepart opp i pkt. 11: "Forskeren bør vurdere og foregripe virkninger på tredjepart som det ikke forskes på". Riktignok gjelder punktet ikke innsamling av den typen informasjon som NEG og norske museer er interessert i. Men i et lokalmiljø er personer lett gjenkjennelige, og svarmaterialet skal helst ikke være med til å skape dårlige nabo- eller familieforhold. I tilfelle av at materialet skal lagres og være tilgjengelig for andre i ettertid av undersøkelsen, er hensynet til 3. person viktig også når man tenker framover. NEG har i de siste årene sladdet navn på 3. person.

BRUK AV BILDER

I bladet *Forskningsetikk* (2:2-3, 2003) står det om fotografi og etikk:

Åndsverklovens personvernbestemmelser setter strenge begrensninger for bruk av portretter og andre bilder med mennesker som hovedmotiv. Slike bilder skal ikke gjengis uten samtykke fra de avbildede. I tillegg kommer også regler om fotografens rettigheter.

Selv om materialet ikke er vernet eller klausulert, må det utøves skjønn i forhold til den sammenhengen bildene skal brukes i. Brukssammenhengen kan gi uønsket meningsinnhold til bilder av steder og situasjoner. Spesielt må det vises varsomhet i forbindelse med motiver som har med sykdom, ulykker og død å gjøre. Likeledes kan noen motiver kreve beskyttelse, som for eksempel bilder fra nazistiske organisasjoner under 2. verdenskrig.

Samtykkeproblematikken er det ene viktige poenget her. Det gjelder både bilder man tar selv til et bestemt formål eller til registrering, og bilder som man får i forbindelse med en spørreliste.

Det andre viktige poenget er den sammenhengen bildene skal brukes i. Her er det snakk om hvilken kontekst man setter bildet i, og hvilken tekst man gir til bildet. Det gjelder spesielt bilder fra samtid og nær fortid. Men historiske bilder, dvs. bilder som er så gamle at man ikke har noen å be om samtykke av, krever også at man er varsom med bruken av dem og hvilken kontekst man setter dem i. En slik varsomhet har med generell vitenskapelig kildekritikk å gjøre, og er viktig av den grunn. Se for øvrig Trond Bjorlis artikkel "Personbilder på trykk" for diskusjon omkring bruk av bilder.

FORVALTNING AV DET INNKOMNE MATERIALET

Den formen for spørrelistearbeid som NEG driver, er avhengig av gjensidig tillit mellom medarbeiderne og institusjonen, representert ved NEG's ansatte. NEG praktiserer derfor at den som besvarte spørrelisten kan kreve svaret tilbake eller at det blir makulert. Selv om et svar allerede er brukt, har NEG stilt seg villig til at det kan leveres tilbake til eieren. I NEG's historie har det imidlertid skjedd bare én gang. Eierens etterkommere har imidlertid ingen krav.

Spørsmålet om eierens copyright i forhold til Åndsverkloven kan også reises, spesielt når det gjelder sitater fra utvalgte spørrelistesvar. Her foreligger det ingen regler, og i utgangspunktet har medarbeideren gitt tillatelse til at svaret kan arkiveres og brukes av forskere. NEG praktiserer bruk av kortere sitater i sine publikasjoner uten å forelegge dem for godkjenning fra skribenten. Når det gjelder lengre sitater er imidlertid skribenten blitt forelagt teksten til godkjenning, uten at det strengt tatt foreligger et pålegg om dette i og med at medarbeideren har gitt sitt samtykke til bruk av svarene. Kravet til god sitatpraksis gjelder imidlertid også for denne typen materiale. Det vil være naturlig for et museum å foreta lignende overveielser når det gjelder bruk av svar på spørrelister.

Institusjonen som har samlet inn et materiale står ansvarlig for at det blir oppbevart forsvarlig og at det ikke blir misbrukt. Det kan tenkes at et materiale som er blitt samlet inn i forbindelse med en utstilling eller et annet bestemt formål, er av interesse i etterkant for andre og til et annet formål. Skal det kunne brukes i etterkant av det opprinnelige formålet, må dette helst ha vært med i den opprinnelige samtykkeavtalen. I motsatt fall må det skaffes samtykke i etterkant. Det anbefales derfor at det enkelte museum lager sepa-

rate avtaler med informantene sine i forkant. NEG innhenter samtykke til at svarmaterialet arkiveres og er tilgjengelig for forskere i dag og i fremtiden.

Det må også sørges for rutiner for bruk av materialet. Institusjonen må forplikte brukere til ikke å misbruke opplysninger som fins i materialet. Det kan gjøres ved at institusjonen inngår en skriftlig avtale med hver bruker, forsker, forfatter eller utstiller om at innholdet i materialet ikke må spres til andre med unntak av rent faktiske opplysninger som ikke kan skade informanten eller annen person og at informanten eller den som det blir fortalt om ikke kan bli identifisert i det materiale som forskeren legger fram.

Institusjonens ansvar for materialet tilsier også at kopier av det ikke kan overlates til et annet museum eller arkiv som del av en ny samling. Eksempel: NEG tillater i dag ikke at en annen institusjon, et bibliotek, arkiv eller undervisningsinstitusjon, bygger opp sin egen samling der NEG's materiale inngår.

NEG HJELPER DEG

NEG kan hjelpe deg med å lage egne spørrelistor som både kan sendes til NEG's medarbeidere og til lokale kontakter. Kontakt oss!

NOTER

1) Stiftelsen Norsk etnologisk gransking opphørte 31.12.2004. Fra og med 1.1.2005 var NEG en del av Norsk Folkemuseum.